

А. О. Гудима, канд. філол. наук, асист.
ORCID ID: 0000-0003-2081-0791
e-mail: hudyma_annia@ukr.net

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ЗАСАДИ АНТИКОЛОНІАЛЬНОГО ДИСКУРСУ В ПОЕЗІЯХ Т. ШЕВЧЕНКА

Окреслюються засади антиколоніального дискурсу поета, спираючись на авторитетні судження шевченкознавців та постколоніальні дослідження українських учених.

Творчість Т. Шевченка відповідала викликам і потребам національного буття, коли під пресом денационалізуючої імперської політики українцям загрожувала втрата своєї національної ідентичності. Антиколоніальний дискурс митця актуалізується у зв'язку із сучасними викликами та потребою розуміти культурні процеси в українському національно-визвольному русі і потребує уважного прочитання.

Такими важливими формами заперечення імперського в дискурсі митця є Шевченків україноцентризм, націотворча суть його поезії, зображення російської імперії як "темного царства" з усіма належними йому характеристиками: безмежне свавілля царя як періоджерело зла і беззаконня, свавілля його чиновників, з одного боку, а з другого – московське холопство; придушення вільної думки, сувора цензура; неволя, бідність, деморалізація, загарбницькі війни. У межах своєї антиколоніальної концепції він розвінчує ідолів імперії – царів; протиставляє українське як вище – гуманне та демократичне – москальському – як антигуманному та рабському; інтерпретує доколоніальну козацьку добу як пору власного панування із вкоріненими принципами волі та рівності; ремствує через страждання пригнобленої російською імперією України; деміфологізує імперські міфи: Переяславської ради, начебто "братерства" українців та московитів; оуджує малоросійство як інспіроване імперією розповсюджене явище покручництва серед українців тощо.

Шевченків контрдискурс імперському дискурсу працював на утвердження національної ідентичності, оскаржував колоніальну політику та підривав могутність і загрожував цілісності імперії.

Ключові слова: поезія Т. Шевченка, антиколоніальний дискурс, козацька традиція, устрій російської імперії, національна ідентичність.

Постановка проблеми. Дослідження колоніальної, антиколоніальної, постколоніальної проблематики у сфері українсько-російських культурних взаємин сьогодні залишається надзвичайно важливим, зокрема це стосується української літератури ХІХ ст. Український контрдискурс імперському дискурсу працював на утвердження національної ідентичності. Особливо це стосується творчого доробку великих письменників, серед яких Т. Шевченко посідає визначальне місце. Таким чином, антиколоніальний дискурс митця актуалізується у зв'язку із сучасними викликами та потребою розуміти культурні процеси в українському національно-визвольному русі і потребує уважного прочитання.

Останні дослідження та публікації. Питання антиколоніалізму у Т. Шевченка є предметом дослідження в численних студіях, звернених насамперед до історіософських, політично забарвлених творів митця. З-поміж них найбільш знаковими можуть вважатися сучасні праці: Ю. Барабаша [1], І. Дзюби [2], П. Іванишина [3], Г. Клочка [4], В. Шевчука [10] та ін.; такою, що досі не втратила своєї актуальності, залишається і праця І. Франка [7]. А проте, на нашу думку, з огляду на свою актуальність, тема потребує подальшого опрацювання.

Метою нашої розвідки є окреслення загальних засад антиколоніального дискурсу поета, спираючись при тім на авторитетні судження шевченкознавців та постколоніальні дослідження українських учених.

Виклад основного матеріалу. І. Франко у загальновідомій студії "Темне царство", присвяченій розгляду двох Шевченкових поем – "Сон (У всякого своя доля)" та "Кавказ", ставить собі за мету "зрозуміти той напрям думок, що завів його в неволю, розширити та прояснити ті ідеї, за які він терпів" [7, с. 61], і за які, відтак, був покараний засланням. Власне Франковий напрямок думок у суті відповідає важливому і тепер дослідженню антиколоніалізму в Т. Шевченка. Й обрані вченим для аналізу тексти, авжеж, надають чи не найкращий матеріал для цього. Критично відгукуючись про першу добу Шевченкової творчості з її "старокозацькою закрускою" [7, с. 62], І. Франко схвально оцінює твори, у яких постає "теперішня сумна доля

України" [7, с. 62] і в яких виявлено "протест проти погані сучасного (російського. – А. Г.) ладу, опертий на сильнім та незасліпленим почутті гуманності" [7, с. 62]. Йдеться як про поеми "Сон (У всякого своя доля)" та "Кавказ", так і про "Катерину", "Наймичку", "Відьму", "Марину", "Петруся", "Княжну".

Дослідник акцентує на політичному устрої російської імперії у висвітленні Т. Шевченка, що є "царством тьми, що давить Україну, що абсолютизмом і самоволею царства та чиновників давить і путає не тільки діла, але навіть думки та змагання кожної вільної одиниці" [7, с. 62]. Таким чином, ознаками "темного царства", як наголошує І. Франко, є безмежне свавілля царя як першоджерело зла і беззаконня, свавілля його чиновників, з одного боку, а з другого – «"правдиво московське" холопство» [7, с. 73] (що сягає своїм корінням часів перебування під татарським ігом) (яскраво змальоване в "картині генерального мордобиття" [7, с. 73]); "глуха, мертва мовчанка" [7, с. 66]: придушення вільної думки, суворя цензура; неволя, бідність, деморалізація, загарбницькі війни.

Зображене Т. Шевченком "темне царство" – "се паразит, що живе соками й кров'ю народу. Аби піддержати своє існування, мусить воно здирати останнє з робучого люду, мусить розпинати за подушне, мусить для своєї оборони кувати людей людських..." [7, с. 68]. Опираючись на Франкову працю, Г. Клочек називає – згідно з Т. Шевченком – ще такі риси імперської самодержавної Росії, "що...

- намагається денаціоналізувати всі колонізовані народи;
- тримається на військовій силі;
- безжално карає кожного, хто не погоджується з існуючим суспільно-політичним устроєм;
- виховує рабську психологію, руйнуючи душу людини" [4, с. 122].

Як наголошує Г. Клочек, поема "Сон (У всякого своя доля)" у масштабах світової літератури займає "важливі пріоритетні позиції в художньому осмисленні тоталітарної суспільно-політичної системи" [4, с. 120].

Імперський світ у Т. Шевченка, помічаємо, часто звучується до Петербурга (й у цьому творі зокрема) як злочинующої столиці імперії: міста на багнищі, що і вирросло на крові українського козацтва, і продовжує душити Україну. На противагу Київ, до якого також звучується український світ, у Шевченковому доробку постає святим містом.

Ідолів імперії – царів – митець показує загарбниками, таврує як катів та людоїдів (Петра I, Катерину II), окарікачує постать Петра I, а деспотичну систему доби Миколи I промовисто виявляє у сцені "генерального мордобиття".

Детально зупиняючись на ознаках російського тоталітарного суспільно-політичного ладу часів Т. Шевченка, Г. Ключек показує спадкоємність цих ознак в радянську добу, а тепер, вочевидь, фіксуємо і в сучасній Росії. Тоталітарній за своєю суттю імперії у Т. Шевченка протиставляється демократичний устрій українського суспільства та Козацької держави.

Тоді як для імперського дискурсу властивим було приписувати імперії "контрастну позицію вищості, пов'язану з силою та авторитетом, освіченістю й сучасністю" [11, с. 16] щодо своїх колоній – «протиставлення українського і "москальського"» [4, с. 54] у Т. Шевченка відбувається на користь власного, українського. Як на рівні "національних й етичних світоглядів" (цитуємо Л. Білецького за [5, с. 36], – мається на увазі, зокрема, поема "Катерина", у якій явлена життєва стратегія типового московита; рабське вірнопідданство як вроджена риса московитів тощо) – так і на рівні апробованих народами суспільно-політичних устроїв: російської тоталітарної та демократичної Козацької держави.

А проте, імперська машина деморалізує в тому числі й українців, як це показує Т. Шевченко, змальовуючи, зокрема, образи землячків "з циновими гудзиками", дрібних чиновників та писарів, уражених комплексом меншовартості, що під впливом "московської блекоти" перестали бути дітьми України, натомість ставши "колісцями" [7, с. 72] цієї машини. Такі слуги імперії, що в межах імперського дискурсу презентують бажаний тип асимільованих малоросів, у Т. Шевченка зазнають непримиренної критики, як і колабораціоністи в нашій історії, внутрішні ворожі сили, поплічники ворога – "раби, підножки, грязь Москви, варшавське сміття" ("І мертвим, і живим...").

Належить зупинитися і на загарбницькій якості "темного царства", що зазіхало на численні землі доти вільних народів. Про криваву безбожну (а проте освячену російською церквою) колонізаторську політику російської імперії щодо черкесів,

чеченців, грузинів та інших народів Кавказу Т. Шевченко говорить у поемі "Кавказ". Цей твір визнається таким, що значно – фактично на століття – випередив свій час, а Г. Ключек називає його першим антиколоніальним у світі. «У першій половині XIX ст., – зазначає дослідник, – імперський розподіл світу був фактично узаконеним. Усі сильні тогочасні держави зазирали "за край світа... Чи нема країни, Щоб загарбать..." Загарбували, хто як хотів і хто як міг. <...> На цьому тлі Шевченків "Кавказ" із його вулканічної сили протестом проти зазіхань на волю великого чи малого народу був одиноким винятком. Поза всяким сумнівом, цей виняток є геніальним» [4, с. 154–155].

Тоді як звичним для імперського дискурсу підходом було подавати свою колонізаторську політику щодо підкорених народів у позитивному ключі – під прикриттям цивілізаторської, просвітницької місії – поет змальовує її антилюдяну суть. Висловлюючись про трагічну долю кавказьких народів, поет насправді має на увазі передусім українців. Московитів та московських царів він показує як історичних ворогів для українців ("Тарасова ніч", "Чигрине, Чигрине..."), визискувачів та винищувачів: досить згадати про "петровський геноцид над Україною" [10, с. 60] та кріпацьку дійсність як наслідок панування катів царів та імперського гноблення загалом.

Хоча для І. Франка "війни та різанини" [7, с. 61] козацької доби, змальовані Т. Шевченком, бачаться перейденим етапом для митця, – звернення Т. Шевченка до козацької доби, що виявляла потужний державницький заряд, без сумніву, є симптоматичним і володіє антиколоніальним змістом.

Адже, як слушно відзначив В. Шевчук, "часи Козацької держави подаються як пора *власного панування* (виділено автором – А. Г.), отже, й творення козацької слави..." [10, с. 39]. (Не будемо при цьому зупинятися на постатях національно-визвольних змагань, звеличених поетом.) Так само і гайдамацький рух Т. Шевченко подає як національно-визвольний чин повстанців [10, с. 47] та виказ козацької традиції, – звідси й "згадаєш – серце усміхнеться". Дії повстанців, як і козаків, спрямовані на відстоювання святої волі та правди ("Гайдамаки", "Холодний Яр"), а тому поет називає гайдамаків у когорті українського воїнства.

Назагал, як це притаманно для романтичної антиколоніальної концепції [12, с. 43], має місце "домінування у свідомості міленарного міфу, за яким минуле розуміють як час гармонії, яку втрачено" [12, с. 43]. "Міленарний міф, або ідея про українське відродження, що відбулося в минулому, – підкреслює О. Юрчук, – є основоположним в антиколоніальній концепції. Історія сприймається як священний грааль, віднайдення якого забезпечить відродження нації" [12, с. 43]. Відтак, у своїх висновках слідчі у справі Кирило-Мефодіївського братства вказували на цю та інші антиколоніальні якості Шевченкових творів: "Автор постійно притримується засвоєного напрямку: він все скаржить на страждання України в теперішнім її становищі; намагається викликати ненависть до панування москалів, згадуючи минулу свободу, подвиги і славу козаків, докоряє теперішнє покоління в байдужості" (цитуємо за [5, с. 37–38]).

Причини занепаду України, – нещодавно вільної, славної, згуртованої, "без холопа і без пана", згідно зі згадуваним міленарним міфом, – автор вбачає в Переяславських угодах Б. Хмельницького. Автор послідовно розвінчує імперський міф про Переяславську раду як про акт "воз'єднання", такого "бажаного" особливо для українства. Він дає нищівну оцінку Б. Хмельницькому (наприклад, у "Розритій могилі", в "Якби то ти, Богдане п'яний..." тощо) як генераторові цієї смертоносної ідеї (символом чого є образ Богданової Іллінської церкви як домовини України – "Великий льох"), що має бути викорінена зі свідомості українців.

Належить наголосити, що утвердження Т. Шевченком самої ідеї України – з давньою славетною історією, української ідентичності вже оскаржує колоніальну політику та, відтак, загрожує цілісності імперії. Поет також застерігає сучасних йому – російських – гнобителів України новим спалахом боротьби (до прикладу, "Холодний Яр").

Загалом націотворча суть поезії Т. Шевченка становить собою потужний складник антиколоніального дискурсу письменника. Про це докладно пише П. Іванишин, зокрема таке: «...письменник-націотворець, здатний утверджувати або навіть творити національну ідентичність читача. У націософському сенсі це означає допомагати адресату осмислювати різні аспекти національної ідеї (національного

буття взагалі), а в культурно-націоналістичному – і формувати націю як духовну, культурну спільноту, і протистояти денационалізуючим проявам культурного імперіалізму. Великий письменник "ставить" чи "прирощує" національне буття власним художнім словом» [3, с. 102].

Вдаючись до історичного екскурсу, В. Шевчук називає Т. Шевченка "воскресителем" ідеї незалежної України після П. Дорошенка, П. Іваненка, І. Мазепи, П. Орлика, і саме нею зумовлене... чітко й недвозначно зроблене заперечення польської та російської орієнтацій. Це було... зроблено прямим текстом" [10, с. 53].

Висновки. Творчість Т. Шевченка безумовно відповідала "найнасущнішим потребам національного буття" [6, с. 11], коли під пресом денационалізуючої імперської політики українцям загрожувала втрата своєї національної ідентичності.

Шевченків україноцентризм, "орієнтація на національну культуру і мову" [12, с. 42], зображення російської імперії як "темного царства" з усіма належними йому характеристиками; розвінчування ідолів імперії – царів – та інших імперських інститутів: церкви та війська; протиставлення українського як вищого – гуманного та демократичного – москальському – як антигуманному та рабському; інтерпретація доколоніальної козацької доби як пори власного панування із вкоріненими принципами волі та рівності; скарги на страждання пригнобленої російською імперією України; деміфологізація імперських міфів: Переяславської ради, начебто "братерства" українців та московитів; огудження малоросійства як інспірованого імперією розповсюдженого явища покручництва серед українців тощо – є важливими формами заперечення імперського в дискурсі митця.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Барабаш Ю. Тарас Шевченко : імператив України. Історіо- й націософська парадигма. К. : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2004. 181 с.
2. Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість. 2-ге вид., доопрац. К. : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2008. 718 с.
3. Іванишин П. В. Національний спосіб розуміння в поезії Т. Шевченка, С. Маланюка, Л. Костенко : монографія. К. : Академвидав, 2008. 392 с.
4. Ключек Г. Д. Поезія Тараса Шевченка : сучасна інтерпретація : навч.-метод. посіб. К. : Освіта, 1998. 384 с.
5. Луців Л. Бо москалі чужі люди. *Наш Шевченко. Збірник-альманах на 1961 рік.* Джерзі Сіті – Нью-Йорк, 1961. С. 35–50.

6. Наливайко Д. Шевченко, романтизм, націоналізм. *Слово і Час*. 2006. № 3. С. 3–21.
7. Франко І. Темне царство. *Франко І. Шевченкознавчі студії* / Упоряд. М. Гнатюк. Л. : Світ, 2005. С. 56–77.
8. Шевченко Т. Повне зібрання творів у 6 т. Т. 1 : Поезія 1837–1847 / Редкол. М. Г. Жулинський (голова) та ін. К. : Наукова думка, 2003. 784 с.
9. Шевченко Т. Повне зібрання творів у 6 т. Т. 2 : Поезія 1847–1861 / Редкол. М. Г. Жулинський (голова) та ін. К. : Наукова думка, 2003. 784 с.
10. Шевчук В. О. "Святий Чигирин": Бачення української історії в поезії Тараса Шевченка. *Шевчук В. О. "Personae verbum" (Слово іностанне) : Розмисел*. К. : Твім інтер, 2001. С. 33–73.
11. Шкандрій М. В обіймах імперії: Російська і українська літератури новітньої доби / Пер. П. Тарашук. К. : Факт, 2004. 496 с.
12. Юрчук О. У тіні імперії : Українська література у світлі постколоніальної теорії : монографія. К. : ВЦ "Академія", 2013. 224 с.

REFERENCES

1. Barabash Yu. Taras Shevchenko : imperativ Ukrainy. Istorio- y natsiosofska paradyhma [*Taras Shevchenko: the imperative of Ukraine. Historical and nationalist paradigm*] К.: Vyd. dim "Kyievo-Mohylianska akademiia", 2004. 181 s. (in Ukrainian)
2. Dziuba I. M. Taras Shevchenko. Zhyttia i tvorchist [*Taras Shevchenko. Life and creativity*]. 2-he vyd., dooprats. К.: Vyd. dim "Kyievo-Mohylianska akademiia", 2008. 718 s. (in Ukrainian)
3. Ivanyshyn P. V. Natsionalnyi sposib rozuminnia v poezii T. Shevchenka, Ye. Malaniuka, L. Kostenko : monohrafiia [*The national way of understanding in the poetry of T. Shevchenko, E. Malaniuk, L. Kostenko*]. К.: Akademvydav, 2008. 392 s. (in Ukrainian)
4. Klochek H. D. Poeziia Tarasa Shevchenka : suchasna interpretatsiia : navch.-metod. posib. [*The poetry of Taras Shevchenko : the modern interpretation*]. К. : Osvita, 1998. 384 s. (in Ukrainian)
5. Lutsiv L. Bo moskali chuzhi lyudy [*Because Muscovites are foreign people*]. *Nash Shevchenko. Zbirnyk-almanakh na 1961 rik*. Dzherzi Syti – Niu York, 1961. S. 35–50. (in Ukrainian)
6. Nalyvaiko D. Shevchenko, romantyzm, natsionalizm [*Shevchenko, romanticism, nationalism*]. *Slovo i Chas*. 2006. № 3. С. 3–21. (in Ukrainian)
7. Franko I. Temne tsarstvo [*The dark kingdom*]. *Franko I. Shevchenkoznachchi studii* / Uporiad. M. Hnatiuk L.: Svit, 2005. S. 56–77. (in Ukrainian)
8. Shevchenko T. Povne zibrannia tvoriv u 6 t. T. 1: Poeziia 1837–1847 [*The complete collection of works in six volumes. Vol. 1 : Poetry of 1837–1847*]. К.: Naukova dumka, 2003. 784 s. (in Ukrainian)
9. Shevchenko T. Povne zibrannia tvoriv u 6 t. T. 2 : Poeziia 1847–1861 [*The complete collection of works in six volumes. Vol. 2 : Poetry of 1847–1861*]. К.: Naukova dumka, 2003. 784 s. (in Ukrainian)
10. Shevchuk V. O. "Sviatyi Chyhyryn" : Bachennia ukrainskoi istorii v poezii Tarasa Shevchenka [*"The saint Chygyrin" : vision of Ukrainian history in the poetry*

of Taras Shevchenko]. Shevchuk V. O. "Personae verbum" (Slovo ipostasne) : Rozmysel. K.: Tvim inter, 2001. S. 33–73. (in Ukrainian)

11. Shkandrii M. V obimakh imperii: Rosiiska i ukrainska literatury novitnoi doby [In the arms of the empire : Russian and Ukrainian literature of the modern era] / Per. P. Tarashchuk K.: Fakt, 2004. 496 s. (in Ukrainian)

12. Yurchuk O. U tini imperii : Ukrainska literatura u svitli postkolonialnoi teorii : monohrafiia [In the shadow of the empire : Ukrainian literature in the light of postcolonial theory]. K.: VTs "Akademiia", 2013. 224 s. (in Ukrainian)

Стаття надійшла до редакції 01.06.23

A. O. Hudyma, PhD (Philol.), Assist.

ORCID ID: 0000-0003-2081-0791

e-mail: hudyma_annia@ukr.net

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

THE FUNDAMENTALS OF ANTI-COLONIAL DISCOURSE OF T. SHEVCHENKO'S POETRY

The article outlines the principles of the poet's anti-colonial discourse, relying on the authoritative judgments of Shevchenko's scholars and post-colonial researches by Ukrainian scientists.

T. Shevchenko's creativity met the challenges and needs of national existence, when Ukrainians were threatened with the loss of their national identity under the pressure of the denationalizing imperial policy. The artist's anti-colonial discourse is updated in connection with modern challenges and the need to understand the cultural processes in the Ukrainian national liberation movement and needs careful reading.

Such important forms of denial of the imperial policy in the artist's discourse are Shevchenko's Ukrainian centrism, the nation-building essence of his poetry, the image of the Russian Empire as a "dark kingdom" with all its characteristics: the boundless arbitrariness of the tsar as the primary source of evil and lawlessness, the arbitrariness of his officials, on the one hand, and on the other the second – Moscow serfdom; suppression of free thought, strict censorship; slavery, poverty, demoralization, wars of aggression. Within the limits of his anti-colonial concept, he debunks the idols of the empire – the tsars; contrasts Ukrainians as superior – humane and democratic – to Muscovites – as inhumane and slavish; interprets the pre-colonial Cossack era as a time of self-rule with the principles of freedom and equality rooted in it; laments the suffering of Ukraine oppressed by the Russian Empire; demythologizes imperial myths: the Pereyaslav Rada, the so-called "brotherhood" of Ukrainians and Muscovites; condemnes malorosistvo as a widespread phenomenon of mental disease among Ukrainians inspired by the empire, etc.

Shevchenko's counter-discourse to the imperial discourse worked to assert national identity, challenged colonial policies and undermined the power and threatened the integrity of the empire.

Keywords: *T. Shevchenko's poetry, anti-colonial discourse, Cossack tradition, structure of the Russian Empire, national identity.*